

הרב מאיר בטיסט

לעילוי נשמת אמי מורתי הכ"מ
מרת פנינה פייגה בת הרב שלום זאב ע"ה
נלב"ע בייט אדר תשס"ב

זכותם של הורים עניים להסתייע לפרנסתם משל ילדיהם

עובדות המקרה*:

מעשה בזוג הורים מבוגרים שעלו עם בנם היחיד לגור בארץ. ההורים לא מצאו עבודה להשתכר ממנה לפרנסתם, והיו סמוכים על השתכרותו של בנם שדאג להשלים מחסורם. איתרע מזלם והבן המסור נהרג בתאונת דרכים כשהוא מותיר את הוריו הכואבים ללא משענת כלכלית. ההורים תובעים מחברת הביטוח של הנהג הפוגע פצויים על אבדן מקור פרנסה.

הצגת השאלה:

ברור כי אם אדם המפרנס עני ודואג למחסורו נפגע ונהרג, אין לאותו עני זכות לתבוע את חברת הביטוח של הצד הפוגע שיפוי בגין אבדן מקור פרנסה. רק תשתית משפטית מחייבת הקושרת בין התומך לבין הנהנה, יש בה כדי להעניק זכות תביעה לנתמך על הנוק שנגרם כתוצאה מן הפגיעה הקטלנית במטיבו.

כשמדובר בבן המפרנס את הוריו יש לבחון את הדבר מההיבטים המוסריים ומהקריטריונים ההלכתיים משפטיים, מהי המסגרת המטילה חובה על הבן להטיב עם הוריו. ככל שמסגרת זו תבוסס ותורחב, כן תגדל זכותם של ההורים לשיפוי בגין הפגיעה הכלכלית בה נפגעו עם מות בנם.

א. חובת הבן להוריו

בעל "חיי אדם" כלל סז הציג בתמצית את העקרון. עליו יש להשתית את יחסם של צאצאים להוריהם ואת החובות הנגזרים מכך.

* יסודם של דברים בתשובה לשאלתא שהופנתה לפרויקט שמי"ע ע"ש הרמן הולנדר ז"ל, שבאוניברסיטת בר אילן.

"שלושה שותפין הם באדם, המקום ברוך הוא, אביו ואמו. ואמרו חז"ל (קידושין לא, ע"א): בזמן שאדם מכבד אביו ואמו אומר הקדוש ברוך הוא, מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני. ובזמן שמצער אביו ואמו, אומר הקב"ה, יפה עשיתי שלא דרתי ביניהם שאלמלא דרתי ביניהם ציערוני. ופשיטא שצריך לאהבה אותם כגופו שהרי הוא בכלל זאהבת לרעד כמוך¹. אלא שבאביו ואמו הוקש אהבתם לאהבת המקום, כדאיתא בזהר "תצא" (רפא, א-ב): 'כגברא דאשתדל בהון בתר אבוי ואמיה, דרחים לון יתיר מגרמיה ונפשיה ורוחיה ונשמתיה, וכל עלמא דהוה ליה הוה חשיב ליה לאין למעבד בהון רעותא דאבא ואמאי²'. ואמרו ז"ל שכל מצוות הבן על האב הוא פרעון חוב שהבן חייב לפרוע לאביו ולאמו הטובה שגמלוהו. ומי שאינו מכבדם נקרא רשע דכתיב (תהלים ל"ז, כא) 'לוח רשע ולא ישלם'. ואם כן בכלל הפרעון, שיאהב אותם אהבה עזה כדרך שהיו אוהבים אותו ולא יהיו עליו לטורח ולמשא".

הגדרת מצות כבוד אב ואם כמצוה המבוססת על חיוב פריעת חוב שחב אדם לאביו ולאמו על רוב טובה שעשו עמו וטרחה שטרחו עבורו מעת לידתו ועד היותו לאיש, מקורה מדברי הירושלמי קידושין פ"א שמצות כבוד הורים כונתה "דבר שהוא כפריעת חוב". ה"משך חכמה" (דברים ה', טז) וה"כתב סופר" (שם) הסבירו שאין הכוונה בהגדרת פרעון חוב לנמק את טעמה של המצוה או להגדיר את העילה לנתינתה, שכן חיוב מצות כבוד הורים, קיים גם אם ההורים לא טרחו ולא יגעו בגידול צאצאיהם, כך שאין לדבר בנסיבות אלה על פרעון חוב². כוונת ההגדרה להעמיק את תחושת המחויבות לקיום המצוה. ואולם יתכן לדלות ממונח זה של פרעון חוב תובנה הלכתית, כפי שיבואר לקמן.

ב. מצות כבוד הורים

על חשיבותה של מצות כבוד אב ואם, כתב הרמב"ן בפירושו לתורה (שמות כ', יב):

1. תרגום דברי הזהר פרשת כי תצא: כאדם המשתדל עבור אביו ואמו, אוהבם יותר מגופו נפשו רוחו ונשמתו, וכל עולמו כאין וכאפס כדי לעשות רצון אביו ואמו.
2. לדעתם של ה"משך חכמה" וה"כתב סופר", זה פשר דברי הכתוב במצות כבוד הורים, "כאשר צוץ ה' א-ל-היך". שהרי במדבר בו נתנה תורה לא היה מוטל טורח גדול על ההורים בגידול ילדיהם. מן היה יורד מן השמים ובבאר היו מצויים מים. המלבושים היו גדלים עמם שמלתן לא בלתה, ואעפ"כ הציווי הוא "כבד את אביך ואת אמך", ללמד שאין המצוה לכבד הורים נובעת מהחובה להשיב להם כגמולם הטוב. אלא זו חובה הנגזרת מציווי התורה ללא הנמקה מוגדרת.

"האב לתולדותיו כענין בורא משתתף ביצירה, כי ה' אביו הראשון והמוליד אביו האחרון ... כי לכבוד הבורא צוה לכבוד האב המשתתף ביצירה".

בדומה לזה ב"ספר החנוך" מצוה לג:

"שיתן אל לבו כי האב והאם הם סיבת היותו בעולם, ועל כן באמת ראוי לו לעשות להם כל כבוד וכל תועלת שיוכל, כי הם הביאוהו לעולם".

ה"משך חכמה" פרי קדושים י"ט, ג: "אם דור יבזה אביו וילעג למוסרי הקבלה, או פסקה תורה מישראל".

לאמור, תכליתה של מצות כבוד אב ואם לשמור את מסורת התורה בישראל המבוססת על מסירת "דור אחר דור לזרעם אחריהם". ואולי זו גם משמעות דברי הגמרא בקידושין (ל', ע"ב): "בזמן שאדם מכבד את אביו ואת אמו אומר הקב"ה מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני". התורה בצוותה על חובת כבוד הורים קבעה שיש צורך להגן על מעמדם של אב ואם כדי שדבריהם ישמעו ובכך ימלאו את יעודם³.

כאן המקום להציג את התלבטותו של ה"מנחת חנוך" (מצוה לג) בשאלה אם מצות כבוד אב ואם היא בכלל מצוות שבין אדם למקום או זו מצוה המשתייכת לסוג המצוות שבין אדם לחברו. בעוד שמדברי הרמב"ן ובעל "ספר החנוך" נראה שמצות כבוד הורים היא בכלל מצוות שבין אדם למקום, הרי שמדברי הרמב"ם משתמע שיש להכלילה בין המצוות שבין אדם לחברו. כה דברי הרמב"ם בפירוש המשנה פאה א', א: "לכבוד ההורים והחכמים שהם אבות הכל".

ולדעת הרמב"ם מקומה של מצוה זו הוא:

"החלק השני (של לוחות הברית), במצוות התלויות בתועלת בני אדם קצתם עם קצתם כגון אוהרה על הגנבה והאונאה והאיבה והנטירה וכגון הציווי באהבת איש את חברו".

לכך יש לצרף גם את דברי הרא"ש בפירושן למשנה בפאה שם, המסביר כי פירוט השכר לקיום המצוות האמורות במשנה, "פרותיהם בעולם הזה והקרן

3. התפיסה שיש במצות כבוד הורים גם מרכיב המשייך את המצוה למצוות שבין אדם למקום באה להסביר את ההווא אמינא בדרשה "יכול אפילו אמר לו אביו לעבור על אחת מכל מצוות ישמע להם, ת"ל איש אביו ואמו תראו ואת שבתותי תשמורו". מצוה ממצוות שבין אדם לחברו לא יתכן שתדחה מצוה ממצוות שבין אדם למקום. אלא שמצות כבוד הורים היא מצוה שבין האדם למקום לפיכך היה אפשר לחשוב שתדחה את השבת, עד שבאה הדרשה ללמדנו כלכם חייבים בכבודי, שאין מצות כבוד אב דוחה את השבת.

קיימת לעולם הבא", בא ללמדנו: "כי הקב"ה חפץ יותר במצוות שיעשה בהם רצון הבריות מבמצוות שבין אדם לקונו ובכלל האמור במשנה גם מצות כבוד אב ואם".

גם בדברי אברבנאל (שמות כ', יב) מבואר שחובת כבוד הורים היא מן המצוות שבין אדם לחברו:

"והו הדיבור החמישי, וכבר יראה ממנו שהוא מהדברים שבין אדם לחברו. כי הוא בכבוד ההורים שהם היותר אהובים מכל שאר הנבראים. האמנם בא עם הדיבורים הא-ל-היים שהוא בלוח הראשון שהם בין אדם למקום, לפי שבאמרו 'כבד את אביך' נכלל כבוד הקדוש ברוך הוא".

בספר "עקדת יצחק" (פרשת יתרו שער מה) הסביר שמצות כבוד הורים היא מצוה אמצעית הבאה לחבר את שני חלקי הלוחות שנמסרו בסיני, דהיינו את החלק של מצוות שבין אדם לקונו לחלק של מצוות שבין אדם לחברו, כי זו מצוה המורכבת משניהם לחברם. דומה שהגדרת הירושלמי 'דבר שהוא כפריעת חובי למצות כבוד הורים, יש בה כדי ללמדנו שאע"פ שמדובר במצוה שבין אדם לבוראו, הרי היא גם בכלל מצוות שבין אדם לחברו.

ג. בין מצוות שבין אדם לאדם לבין מצוות של אדם לבוראו

ה"מנחת חנוך" בדבריו⁴ מציע נפקא מינה למעשה הנובעת מן השאלה האמורה. במסכת יומא פה, ע"ב מבואר שעל מצוות שבין אדם לחברו אין תשובה מועילה ואין יום כפורים מכפר עד שירצה את חברו, והרמב"ם בהלכות תשובה (ב', ט) הביא כן הלכה למעשה, "צריך לרצותו ולשאול ממנו (מחברו) שימחול לו". הרי שאם מצות כבוד הורים מעוגנת במסגרת המצוות שבין אדם למקום אין לבן החוטא אלא לבקש סליחה ומחילה מאביו שבשמים, ואינו זקוק למחילת אביו שעל פני האדמה. אלא שדבריו של ה"בן איש חי" (פרשת וילך אות ו'): משתלבים בתפיסה הרואה במצות כבוד הורים מצוה שבין אדם לחברו וכה דבריו:

4. במצוה לג הנוכרת לעיל ובדומה לזה במצוה שסד אות לב. ובכלל הדברים גם הצורך לפרסם ברבים בבוא להתודות על עבירה שעבר כלפי חברו, כמבואר ברמב"ם תשובה ב', ה: "שבח גדול לשב שיתודה ברבים ויודיע פשעיו להם ומגלה עבירות שבינו לבין חברו לאחרים". כן הדין בבוא השב להתודות על כשלונו בקיום מצות כבוד הורים, לפי ההבנה הגורסת שיש במצוה זו מרכיב של מצוות שבין אדם לחברו. וראה ב"ספר התשובה" של הרב יוסף כהן ז"ל בחלק א, עמ' ריא, שאת ספקו של ה"מנחת חנוך" בנוגע למצות כבוד הורים נכון לישם גם ביחס למצות כבוד רבו.

"כל אדם ינשק ידי אביו ואמו בערב יום הכפורים לעת ערב, ויבקש מהם מחילה. דבר זה הוא חיוב גדול על כל אדם, ומי שאינו עושה כן נקרא חוטא ומזלזל בכבוד אביו ואמו, דאם בין אדם לחברו חייבו חו"ל לבקש מחילה קודם יום הכפורים, כל שכן מאביו ומאמו שאין אדם ניצול מחטא זה בכל יום".

ואולם במחשבה נוספת אין כל ראייה מדבריו של ה"בן איש חי" ועוד אחרים שכתבו כמותו על חשיבות הפיוס של אביו ואמו בימי הדין ובסתם ימים של חול. שכן יתכן לומר שבקשת מחילה מההורים לפייסם להרגיעם לבקש מחילתם ולהשיב לב בנים על אבות, זו מתכונתה של המצוה. זה מעשה של כבוד הורים, ואין לקשור זאת להבנה מסוימת הקושרת את מצות כבוד אב ואם לאחת המסגרות של המצוות שנאמרו בעשרת הדברות. שאף אם נאמר שהמצוה האמורה שייכת למצוות שבין אדם למקום הרי זו הדרך לקיימה.

הגישה המחדדת ביותר את השוני בהבנות השונות של מצות כבוד הורים באה לידי ביטוי בדבריו של "ספר חסידים" (סימן תקעג) האומר כי אב שמחל על כבודו ופטר את בנו מחיובי המצוה, מחילתו אמנם תקפה בדיני אדם אבל בדיני שמים חיובו עומד בעינו.⁵ בדומה לזה כתב הרדב"ז בתשובה (חלק א תקכד), כי אע"פ שאב המוחל על כבודו כבודו מחול, מכל מקום כשהבן מוסיף לכבדו יש בכך קיום מצוה. הביאם החיד"א ב"ברכי יוסף" יו"ד רמ.

נראה אם כן שיכול האב לוותר על חלק המצוה הנשען על החיוב כלפיו בין אדם לאדם. אין באפשרותו של האב להפקיע את עילת החיוב שיש במצוה זו כלפי שמיא. ואולם נזכיר במה שדנו האחרונים בשוני ההלכתי שבין מצוות שחייב אדם למקום לבין מצוות שבין אדם לחברו, דן בזה ה"כלי חמדה" פרשת כי תצא. שוני זה בא לידי ביטוי בשתי ההבנות במהות מצות כבוד הורים:

א) חידושו של ה"שם אריה" חיו"ד, סי' סד האומר שדין העוסק במצוה פטור מן המצוה אמור רק בעוסק במצוה שבין אדם למקום ומזדמנת לפניו מצוה נוספת בסוגה, שאז אין לו להניח את המצוה שבה הוא עוסק כדי לקיים את חברתה. אך אם המצוה החדשה הבאה לידו היא מצוה שבין אדם לחברו, אין הוא נפטר מקיומה מכח הכלל ההלכתי של עוסק במצוה פטור מן המצוה.

5. דברי בעל "ספר חסידים" הללו צריכים עיון ובירור שכן הוא עצמו כתב בסימן קנב: "טוב הוא לכל יראי ה' שימחלו לבניהם את כבודם כדי שלא להענישם", הרי שמחילת הורים על כבודם תקף לא רק ביחס לדיני אדם אלא גם בדין שמים, שאם לא כן העצה אינה יעילה. ובפשטות מדינא זגמרא אב המוחל על כבודו, כבודו מחול, קידושין לב, ע"א. והגמרא שם מספרת שרב הונא מחיל ליה ליקריה (=מחל על כבודו) כדי שבנו רבה לא יתחייב אם וכאשר יכשל בפגיעה בכבוד אביו. ראה ב"ברכי יוסף" יו"ד סימן רמ ובהערותיו של החיד"א על "ספר חסידים" תחת השם ברית עולם בסימן קנב ובסימן תקעג.

וכהסברו של בעל "שם אריה": "מי שעוסק במצוה שבין אדם לחברו מקיים גם מצוות ה', וממילא כיון שעוסק במצוות ה' נפטר ממצוות ה'. אבל העוסק במצוות ה' אינו נפטר ממצוה שבין אדם לחברו".

לענייננו, אם מצוות כבוד הורים שייכת גם למצוות שבין אדם לחברו, לאמור שחובו של הבן אינו רק כלפי שמיא אלא גם כלפי הוריו, אין העוסק במצוה שחובה לשמים בלבד פוטרת אותו מחובת כבוד אב ואם.⁶

ב) בקיום מצוות שבין אדם לקונו יש לאדם לקיים את מעשה המצוה בכוונה ראויה. הדבר מעוגן בכלל ההלכות: "מצוות צריכות כוונה", או במונח: "רחמנא ליבא בעי". בקיום המצוות יש חשיבות מיוחדת לחלק התודעתי של מקיים המצוה, שכן עשיית המצוה בשלמות דורשת את שיתוף הכוונה עם העשייה.

לעומת זאת במצוות של אדם לחברו תוצאת המעשה היא הקובעת. גם אם אדם המעניק צדקה לעני עשה את מעשהו הטוב ללא רצון לקיום המצוה, אין בכך כדי לפגום ולהפחית במעלתה של המצוה. לכן נכון לומר כי אין מניעה לדוגמה לקיום מצוות צדקה, במקומות המטונפים, שכן ההמנעות מלקיים מצוות במקומות הסותרים את הדרישה ל"יהיה מחניך קדוש", נגזרת מנחיצות כוונה במעשה המצוה מצוות צריכות כוונה, מה שאין כן במצוות שבין אדם לאדם, שהכוונה והמחשבה המתלוות למעשה המצוה אינן כה משמעותיות, הרי שאין מניעה לקיימן גם בתנאים של טינוף וזוהמה האוסרים עיסוק בדברים שבקדושה.⁷

העולה מדברינו, שגם אם כוונת המטיב לחברו הייתה להרע לו, והטובה שנבעה ממעשהו נקרתה לידו מבלי משים, זכות קיום מצוה שבין אדם לחברו

6. סימוכין לחידושו של ה"שם אריה" אפשר לראות בדברי הרא"ש בפירושו למשנה במסכת פאה פ"א אות ג שהקב"ה חפץ יותר במצוות שיעשה בהם גם רצון הבריות מבמצוות שבין אדם לקונו.

גם ברמב"ם, גניבה ז', יב קיימת העדפה למצוות שבין אדם לחברו, "קשה ענין של מדות יותר מענין של עריות, שזה בינו לבין המקום וזה בינו לבין חברו". ואולם אעפ"כ אין בדברים אלו די להביאנו לקביעתו של ה"שם אריה". ה"כלי חמדה" דחה את חידושו של ה"שם אריה", ובדומה לזה ראה גם בשו"ת "יביע אומר" חלק ד יו"ד סי' יט אות ד.

7. החיד"א בספר "טוב עין" סי' יח אות לו הציג את שאלה: ישראל חבוש בבית האסורים, והמקום מטונף שבוודאי אסור להתפלל ולברך שם אפילו בהרהור. אך יש להסתפק אם יכול לקיים מצוה, כגון שיושיטו לו דרך חלון צר לולב ואתרוג והוא יטלם בלבד ללא הרהור, או שמא נאמר שגם את מעשה המצוה אין לעשות כי אם במקום נקי. בתשובות "יביע אומר" חלק ו סי' כט ציטט בהרחבה רבים שדנים בדברי החיד"א הללו, כשהבחנות שונות מוצעות כדי לאפשר קיומן של מצוות מסוימות בתנאים של טינוף וזוהמה. הדברים שם אמורים גם במצוות שבין אדם למקום, אך חיובם אינו מן התורה אלא מדרבנן, ואין צריך ללוות את קיומם במחשבה ובכוונה למצוה.

בדו. מכאן גם ההלכה שאדם מועד לעולם. העדר כוונה להזיק לזולתו אינו פוטר את המזיק מלשאת בתוצאות מעשהו. שוגג ומזיד דין אחד להם לגבי תשלומי נזק, שכן העיקר הוא התוצאה הנובעת ממעשהו של המזיק, והיא עילת חיוב תשלומי הנזק.

ג) על מצוות שבין אדם לחברו אין מברכין לפני עשייתן. הרשב"א בתשו' חלק א סימן יח מסביר: "שאינן מברכין על מצות כבוד אב ואם ועמידה בפני רבו, הואיל ואפשר למיעקריה להאי עשה דידהו, אין מברכין עליהו". כך כתב גם האבודרהם בשער ג בשם מהר"י בן פלט. לאמור, קיום המצוה תלוי באדם אחר "ואין מברכין על מצוה שאינה תלויה כולה ביד העושה אותה. מפני שאפשר שלא יתרצה בה חברו ונמצא העושה מתבטל", שו"ת הרשב"א המיוחסות לרמב"ן סימן קפט.

הביטוי 'מתבטל' יכול להתפרש באפשרות שהבא לקיים את המצוה יברך עליה את ברכת המצוות ועם ביטול המצוה ע"י מי שהמצוה נועדה עבורו תתבטל נחיצותה של הברכה, והרי זו ברכה לבטלה⁸. לדעת ה"חתם סופר" חלק או"ח תשו' נד, הרמב"ם סובר בנקודה זו כהרשב"א. לדעת החת"ס הדבר עולה ממה שכתב הרמב"ם בהלי' ברכות (יא, ב): "כל מצות עשה שבין אדם למקום, בין מצוה שאינה חובה, בין מצוה שהיא חובה, מברך עליה קודם עובר לעשייתו". ההדגשה היא 'מצוות עשה שבין אדם למקום', כי רק במצוות אלו מברכין על עשייתן לפני קיומן, מה שאין כן במצוות שבין אדם לחברו שאין מברכין עליהן ברכת המצוות. הסיבה לכך נעוצה בזה שאין הכוונה והמחשבה המתלוות לעשיית מצוה שבין אדם לחברו מהותית לקיומה של המצוה.

עיקרה של המצוה בתוצאה המושגת אצל הזולת אליו הופנתה המצוה. אשר על כן כשחברו אינו חפץ בטובה הבאה לו מן המצוה, אין מצוה כלל ועיקר. אין להחיל על מצוות שבין אדם לזולתו את מימרתו של רב אשי: "חשב לעשות מצוה ונאנס ולא עשאה, מעלה עליו הכתוב כאילו עשאה" (ברכות ו, ע"א).

8. מדברי התומים על חו"מ ס"י צז עולה בבירור כי דעת הרשב"א היא שאין מברכין ברכת המצוות על מתן צדקה בגלל החשש שהעני יסרב לקבל את הצדקה ותתבטל מצותו של הנותן ונמצא הנותן מברך ברכה לבטלה. לעומתו סובר בעל חידושי הרי"ם על חו"מ ס"י צז, שאין כוונת הרשב"א בתשובתו לחשש ברכה לבטלה של הנותן. לדעתו קיים עקרון מהותי בעצם קביעת ברכת המצוות שתיקנו חז"ל. מצוות שכל קיומן תלוי ברצון הזולת ובהסכמתו, נחשבות למצוות קלושות שלא נתקנה חובת ברכה על קיומן. ראה בשו"ת "הר צבי" או"ח ח"ב מילי דברכות סימן ב. מעניין להוסיף את אשר מביא ה"מאור ושמש" על התורה פרשת פנחס ד"ה בני גד: "מידת הצדקה שצריך ליתן לעני בשמחה גדולה, כדכתיב יעל ירע לבבך". שמעתי מבוציא קדישא הרב הקדוש מו"ה מנחם מנדל זלה"ה מפריסטיג, שאמר שראה בספר קדמון, שעל כן לא מברכים ברכה על הצדקה כמו על שאר המצוות, מפני שצריך ליתן בשמחה, והמון עם רובא דרובא אינם נותנים בשמחה על כן אין מברכין על הצדקה".

דברי רב אשי הללו יפים למצוות שבין אדם לקונו, שהקב"ה מצרף מחשבה טובה למעשה (קידושין מ, ע"א), אבל במצוות שמטרתן ותכליתן קיומן להטיב עם הזולת ולהועיל לו, אין המחשבה הטובה כשלעצמה, ללא התוצאה המעשית, נחשבת לקיום המצוה (שו"ת "חתם סופר" או"ח סי' נד, אתון דאורייתא כלל יג, "כלי חמדה" פרשת כי תצא⁹).

ז) מצוות שבין אדם למקום חייב אדם לקיימן גם שהמצוה כרוכה בהוצאות כספיות, כגון תפילין ומזוזה ציצית וארבע מינים. אין הדבר כן במצוות שבין אדם לחברו. בביקור חולים, לווית המת והשבת אבידה, אין חובה להוציא כסף כדי לקיים את המצוה (מלבד מצות צדקה שכל מהותה היא עזרה כספית לשרוי במצוקה). המצוות שבין אדם לחברו תובעות טרחה גופנית ועשייה פיזית במטרה להועיל לזולת ולהטיב עמו.

יתכן לראות במחלוקת שבגמרא קידושין (לב, ע"א), אם כבוד אב משל אב או משל בן, ביטוי לשאלה אם מצות כבוד הורים היא מצוה שבין אדם למקום או שיש לסווג אותה כמצוה שבין אדם לחברו. ואולם גם לפי מאי דקיימא לן שכבוד אב משל אב, אין זה אומר שהוכרע הספק שמצות כבוד הורים היא בכלל מצוות שבין אדם לחברו ולכן אין חובה להוציא הוצאות לשם קיומה. הסיבה לכך היא, שמצאנו בגמרא קידושין לב, ע"א לימוד מיוחד המבדיל את מצות כבוד אב ואם ממצוות אחרות של בין אדם לחברו והתובע מן החייבים במצוה גם ביטול מלאכה בשעת הצורך, אף שהדבר מביא לחסרון כיס: "כבד את אביך ואת אמך וכבד את ה' מהונך, מה להלן בחסרון כיס אף כאן בחסרון כיס"¹⁰.

ה) כלל הוא בקיום מצוות, כי במצוה הבאה בעבירה, דהיינו שלצורך קיומה של מצוה ובשעת עשייתה נעברת עבירה, נפגמת המצוה ואינה נזקפת לזכותו של מקימה. ראה סוכה (כט, ע"ב) ותוספות סוכה (ט, ע"א). כלל זה מוגבל למצוות שבין אדם לבוראו. במצוות שבין אדם לחברו, אין בעבירה הנעשית בדרך

9. רבות נכתב ונאמר על עניינים אלו של מצוות שאין מברכין עליהם, מצוות שבין אדם לחברו בכלל ומצוות כבוד הורים כפרט. למשל ה"אור זרוע" הלי ברכת המוציא סי' קמ: "זה הכלל שאני אומר בברכת כל מצוה, עתים כגון ציצית תפילין סוכה... שיש להם זמן שהוא חייב בהם ופעמים אינו חייב בהם, הלכך כשמגיע זמן חיובם צריך לברך על עשייתם מחמת חיובם. אבל אותם מצוות שלעולם חייב בהם כמו בקור חולים ונתינת צדקה... אין שייך לברך עליהם. ולגבי ברכה על מצות כבוד הורים, ראה ב"שדי חמד" כרך ו מערכת ברכות אות טז. תשובת "בנימין זאב" סי' קסט שהביא רעק"א בהגהתו לשלחן ערוך יו"ד סי' רמ, "ערוך השלחן" יו"ד סי' רמ אות ד, "שבט הלוי" יו"ד סי' קיא, להורות נתן פרשת בשלח.
10. מקור הדברים, בספרו של הרב זלמן נ' גולדברג שליט"א חבר ביה"ד הגדול בירושלים, "לב משפט" סי' יד. עיין ב"חזון איש" יו"ד קמט אות ב, מדוע אין מצות כבוד או"א כרוכה בהוצאות כספיות כמו מצוות אחרות.

לביצועה של המצוה כדי להחלישה ולהפחית מחשיבות קיומה. הסבר הדבר כפי שכבר נאמר שבמצוות שבין אדם לחברו, המבחן לקיום המצוה אינו בדרך הביצוע אלא בתוצאת מעשה המצוה.

לענייננו, העושה צדקה בממון שהגיע לידי שאלה כדן, אע"פ שעבר על איסור גזל זכות מצות הצדקה בידו. לנדוננו, מצות כבוד הורים מוטלת על הבנים כמצווה שבין אדם לחברו, שעיקרה ההשתדלות להטיב עם ההורים, לדאוג לרווחתם, לשפר את תנאי מחיתם ולהרבות את שמחתם.

ד. מצות כבוד אב ואם יסודה בזכות תביעה שיש להורים מילדיהם

בספר "מועדים וזמנים" סימן קפח הציג בשם רבי זידל סמיטיצקי ז"ל עקרון שהוא רב חשיבות לנדוננו, לפיו מצות כבוד אב ואם יסודה בזכות התביעה שיש להורים לתבוע מילדיהם. להבנה זו המצוה מעצם מהותה נקבעה שתביעתם של ההורים היא שמטילה חיוב על הבנים להטיב עם הוריהם. מקור הדברים בשיטה מקובצת בבא מציעא (ל, ע"א). במסכת כתובות (מ, ע"א), דנה הסוגיה בדינו של אונס המצווה מן התורה לשאת את אנוסתו לאשה. בגמרא עולה השאלה אם גם בנסיבות שהאונס הוא פסול לבוא בקהל, כגון ממזר, נחייב אותו לשאת את אנוסתו. זאת משום העשה של "ולו תהיה לאשה" האמור באונס שיבוא וידחה את הלאו האמור בממזר, "לא יבוא ממזר בקהל ה'".

הגמרא עונה על כך, "אי אמרה לא בעינא מי איתא לעשה כלל". פירושו: שהיות והמצוה של 'ולא תהיה לאשה' יכול ותתבטל ע"י סרובה של האשה להנשא לאונס, הרי שיש ללמד אותה לומר איני רוצה בו. ראה פירוש רש"י במקום. בשיטה מקובצת בבא מציעא (ל, ע"א) מבאר את המושג אי אמרה לא בעינא, ע"פ האמור בבבא מציעא (לב, ע"א) ביחס למצות כבוד הורים שאין לבן לציית לאביו כשאביו מבקשו לעבור על איסור תורה שכן האב כמו הבן מצווים לציית למצוות התורה, ובלשון הגמרא: "כולכם חייבים בכבודי". הכלל האמור בכבוד אב ואם הנלמד מן הפסוק "ואת שבתותי תשמור", שאין חובה לכבד אב ואם במקום שיש עבירה, הוא שמסביר את משמעות "אי אמרה לא בעינא". וזה לשון השיטה מקובצת:

"אי אמרה לא בעינא ליתא לעשה כלל. כלומר הואיל ואפשר לה לבטלו, אע"פ שאמרה בעינא ליה, אין שומעין לה, ששניהם חייבים בכבוד המקום".

חובתה של האשה בכבוד המקום מחייבת אותה גם להשתמט ממצות 'ולא תהיה לאשה', שכן הכל תלוי ברצונה ובסרובה. רצונה ודרישתה מהאונס שישאנה

לאשה, היא שיוצרת את המצוה ומטילה חיוב זה על האונס, כדברי בעל התוס' רי"ד בסוגיה במסכת כתובות:

"מאי דאמר רחמנא גבי אונס ולו תהיה לאשה, אינה אלא להפיס דעתה ואי אמרה לא בעינא ליה ליתא לעשה כלל ... כיון שלא ציוהו הבורא אלא להפיס דעתה".

בדומה לזה יש להבין את מהות מצות כבוד הורים. חובת הילדים לעשות להוריהם נוצרת ברצון ההורים להסתייע בהם. מצות כבוד הורים זו זכות שהורים רשאים לתבוע מילדיהם. ברצונם תקום המצוה ובהעדר רצונם תפול. זה פשר 'כלכם חייבים בכבודי' האמור לגבי כבוד הורים במקום שיש עבירה המתפרש ביאי אמרה לא בעינא מי איתיה למצוה כלל, האמור ביחס לאונס. לכשנרצה זה העקרון העומד גם בבסיס ההלכה של רב חסדא האב שמחל על כבודו כבודו מחול, שהרי אמרנו כי ברצות האב יש בידו להשמיט את הבסיס לחיוב כבוד הורים מעיקרו.

לנדוננו קיימת חשיבות גדולה בהגדרה זו של מצות כבוד הורים, שכן אם יש להורים זכות לתבוע כבוד זה מילדיהם, הרי אם בנם נהרג ואינו עומד עוד לימינם לפרנסם ולכלכלם, אבד הבסיס לממש זכות זו.

בעל "קהלות יעקב" על מסכת סוכה מהדורה חדשה סימן כ"ט, מביא ראיה מפיי הר"ן על נדרים פג, ע"ב, כי אשה שיש לה זכות למזונות מבעלה, אינה נחשבת לעניה ואינה זכאית למתנות עניים: לקט, שכחה ופאה. בדומה לזה נאמר בנדוננו, כי בחיי הבן לא נחשבו ההורים לעניים, ועם מותו נשבר מטה לחמם ועניים הם.

ה. מידת החובה של ילדים להטיב עם הוריהם

הגמרא בקידושין (לא, ע"ב) דנה בשאלה אם ההוצאות הכספיות של צרכי אב ואם הם חובה של ילדים בכבוד הוריהם, או שדי בטרחה והקדשת הזמן למען הורים כדי למלא את חובתם. ובלשון התלמוד:

"איבעיא להו, משל מי? (משל מי מאכליו ומשקרו ומכדו - רש"י) רב יהודה אומר משל בן. ורב נתן בר אושעיא משל אב". הכרעת הגמרא שם הוא כמאן דאמר משל אב: "ורו ליה רבנן כמאן דאמר משל אב".

בעלי התוספות במקום הבינו שכך ההלכה וציטטו את שאילתות דרב אחאי, את ר"י ואת הר"ח שפסקו כי כבוד אב ואם משלהם¹¹, אלא שהוסיפו שאם אין

11. הרמב"ם פוסק שכבוד אב משל אב כפי שמבואר בדבריו הלכות ממרים פ"ו ה"ג: "איזה הוא כבוד, מאכיל ומשקה מלביש ומכסה משל אב". ואולם שם בהלכה זו: "עד היכן כבוד

לאב ממון ולבנו יש יכולת כלכלית, חובת הבן לפרנס את אביו משלו (הבן). כך מבואר בירושלמי קידושין פ"א הלכה ז:

"תני ר' שמעון בר יוחי: גדול הוא כיבוד אב ואם שהעדיפו הקב"ה יותר מכבודו. נאמר כאן 'כבד את אביך ואת אמך' ונאמר להלן 'כבד את ה' מהונך' במה אתה מכבדו מהונך מפריש לקט שכחה ופיאה...מאכיל את הרעבים ומשקה את הצמאים. אם יש לך אתה חייב בכל אלו, ואם אין לך אין אתה חייב באחת מהן. אבל כשהוא בא אצל כיבוד אב ואם, בין שיש לך בין שאין לך כבד את אביך ואת אמך אפילו את מסבב על הפתחים".

בירושלמי שם קיימת תוספת של חיזוק המעצימה את חובת הילדים בכיבוד הוריהם: "אמר ר' יוסי הלואי הוון כל שמועתא ברירין לי כהדא שכופין את הבן לזון את האב".

השאלה היא אם דברי הירושלמי באים להרחיב את חובת הבן בכבוד הוריו 'אפילו את מסבב על הפתחים', שמשמעותו הוצאות גם משל בן בשיעור שיש בו כדי לתמוך בדעת האומר כבוד אב משל בן. ואולם גם לדעה הסוברת שכבוד אב, משל אב יש בדברי הירושלמי ללמדנו שאם אין לאב, חובה על הבן לתת לו משלו. כך כותב הבי"ח ביורה דעה סימן רמ סק"ז בשם הסמ"ג עשין קיב-קיג ובסמ"ק סימן נ דכשאינן לאב מחויב הבן לזונו מדין כבוד, ואף להשכיר עצמו בשבילו, כמשמעות הפשוטה של הירושלמי המדגיש את עדיפות מצות כבוד אב ואם על פני מצוות אחרות: "אבל בכבוד אב ואם אין כתוב בו מהונך שאפילו אין לך כלום אתה צריך לטחון בריחיים בשבילו".

דעה זו מובאת בהגהות מיימוניות ממרים ו אות א. גם מהריטב"א בחידושיו לקידושין נראה שסובר כן, שאם אין לאב חובת הבן לזונו מדין כבוד הורים. לשיטה זו, חייבים בכבוד אב ואם גם כשקיום המצוה כרוך בחיזור על הפתחים. בבסיס דעה זו היא ההבנה כי כבוד אב משל אב הינו שיעור בחיוב

אב ואם, אפילו נטלו כיס של זהובים שלו והשליכוהו לפניו לים לא יכלים אותם". בניסוח של הרמב"ם 'כיס זהובים שלו', ישנה משמעות שכבוד אב משל בן. כך עולה מן הגמרא, שאמרה כי רק אם כיס הזהובים של האב אין לבן להכלים את אביו על אבדן הכיס, אע"פ שהבן ראוי ליורשו. אבל אם הכיס של הבן והאב מאבדו לא נאמרה הלכה זו. לעומת זאת למיד כבוד אב משל בן הבן אסור בהכלמת אביו גם אם אביו מאבד את כיסו של הבן. הכסף משנה במקום ישב את הקושי בהבחנה בין מצות כבוד לבין האיסור לצער את הוריו.

במים עמוקים למהרא"ח סוף סי' ק הבדיל בין חובת כבוד הורים שהוא משל אב ולא משל בן, לבין איסור הכלמתו של אב, אע"פ שאם יתבע את אביו לדין על איבוד רכושו יחויב האב בתשלומין. חידוש בדברי המהר"ם מלובלין בתשני קלו שהרמב"ם מסתפק אם להלכה כבוד אב משל אב או משל בן. ראה "ילקוט יוסף" הלכות כבוד אב ואם ח"א עמ' קצד.

המצוה, שכן מדוע שונה מצוה זו של כבוד אב ואם ממצוות אחרות כתפילין ציצית ומזוזה מצה ולולב שהחובה לקיימן יכול שתהיה כרוכה גם בהוצאה כספית. אלא שהסברה נותנת שאם ידי ההורים משגת לפרנס עצמם אין להטיל על הבן הוצאה זו שאינה נדרשת למעשה. ואכן כשאין להורים כדי לפרנס עצמם, חלק ממצוות הכבוד הוא לזונם ולכלכלם. חובה זו אינה מוגבלת לשיעורי נתינת צדקה, שהרי מתורת כבוד הורים מטיילים עליו את החובה לזונם, ובדברי הירושלמי הובהר שהיקף החובה רחב 'אפילו את מסבב על הפתחים'.

ואולם הרא"ש בקידושין פרק א' סימן נ' והר"ש פאה א', א מסבירים שגם לדין שכבוד אב משל אב, החיוב שעולה מן הירושלמי משמעותו שהבן, "בגופו מכבדו ובטל ממלאכתו ומתוך כך צריך לחזר על הפתחים". וזה הפירוש שבכבוד אב ואם בין שיש לך, בין שאין לך, כבוד את אביך ואת אמך "היינו שצריך שיבטל ממלאכתו ויכבדנו". דברי הגהות מיימוניות הלכות ממרים פרק ו' אות ד'. אבל אין לומר שמצוות כבוד הורים כוללת גם חיוב לזונם ואפילו לחזר על הפתחים לצורך כך, במקום שאין לאב ויש לבן.

ראה במהרש"א על תוספות קידושין (לב, ע"א), שגם את דעת בעלי התוספות יש להבין כדברי הרא"ש והר"ש, שאין לבן חיוב לזון משלו מדין כבוד הורים, לאחר שפסקנו שכבוד אב משל אב. ראה בשלחן ערוך יורה דעה סימן רמ סעיף ה' ובש"ך סק"ה. לדעה זו החיוב של הבן לזון את אביו כשאין לאב משלו, אינה מעוגנת בהלכות כבוד אב ואם. כבוד אב משל אב, נחשב לחלק מן המגדיר של המצוה. מצוות כבוד הורים מעצם מהותה אינה קשורה בהוצאת ממון. בדומה למצוות מורא אב ואם¹², שהובאה ברמב"ם הלכות ממרים פרק ו', ה"ו: "איזה הוא מורא ואיזה הוא כבוד. מורא לא עומד במקומו ולא יושב במקומו ולא סותר את דבריו ולא מכריע את דבריו", כך גם מצוות כבוד אב ואם האמורה באותה הלכה: "איזה הוא כבוד, מאכיל ומשקה מלביש ומכסה", אינה כרוכה בנתינת כספית. המצוות שבין אדם לחברו הדורשות נתינה במטרה לעזור לתמוך ולסייע, מעוגנות במצוות צדקה. אשר על כן גם הורים שאין להם כדי לפרנס עצמם והבן נדרש לעשות לפרנסתם, אין חיובו נובע מחובת כבוד הורים, אלא ממקור אחר¹³.

12. מורא אב ואם וכבוד אב ואם הן שתי מצוות נפרדות. כך כתב בעל הלכות גדולות במנין המצוות מג ומד, וכן הרמב"ם בספר המצוות רי וריא. הר"פ פערלא בחבורו על ספר המצוות לרבנו סעדיה גאון, עשה ט: "שתי מצוות עשה הן להסכמת כל הראשונים ז"ל מוני המצוות כולם".

13. ה"חזון איש" יורה דעה סימן קמט אות ב מסביר את המחלוקת בגמרא אם כבוד אב משל אב או משל בן, בסברה מעין זו. לדעה הסוברת כבוד אב משל אב, "כבוד אב אינו נופל על נתינת ממון, ואי חסר ליה לאבוה, חייבין הכל ליתן לו צדקה אבל אין חיוב על הבן מדין כבוד. ומאן דאמר משל בן, חייב הבן בעצמו ליתן לו משלו. ומסתבר דאפילו למ"ד משל בן, היינו דוקא בשאין לו לאב. אבל יש לו משלו אין הבן חייב ליתן לו".

נ. חיוב לזון הורים מתורת צדקה

הרייף בפסקיו בקידושין לב כתב:

"והיכא דרויח הבן והאב לית ליה, כייפין ליה לבן ושקלין מיניה בתורת צדקה ויהבינן לאבונה".

מסבירים בעלי התוספות והרייף: "דלא יהא אלא אחר, הא אשכחן דכופין על הצדקה".

כך מבואר גם בתוס' ר"י הזקן בסוגיה בקידושין, ובתשובת הרשב"א ח"ד סימן נ, ובח"י סימן תנא שאם הבן אמיד עליו לזון את הוריו¹⁴ מתורת צדקה¹⁵, בדומה לחובת אב לזון את ילדיו מדין צדקה כשאין להם משלהם.

14. בירושלמי בקידושין שם: "ר' ינאי ור' יונתן הוון יתבין אתא חד בר נש ונשק ריגלוי דר' יונתן אמר ליה ר' ינאי מה טיבו הוא שלם לך מן יומי א"ל חד זמן אתא קביל ליה על בריה דיונוניה ואמרית ליה איזיל צור כנישתא עלוי ובזיתיה ואמר ליה ולמה לא כפתוניה אמר ליה וכופין אמר ליה ואדיין את לזו".

תוכן הדברים: ר' ינאי ור' יונתן נזדמנו יחד הופיע אדם שנשק לרגליו של ר' יונתן. לתמיהתו של ר' ינאי על המעשה החרגי, הסביר ר' יונתן כי הלז פנה אליו בעבר והתלונן על כי בנו אינו זן אותו. ר' יונתן הציע לו לאסוף אנשים בבית הכנסת ובפניהם להוכיחו ולבזותו עד שיתרצה לספק מזונות לאביו. לשמע הדברים הקשה ר' ינאי מדוע לא הורה ר' יונתן לכפות את הבן לאותה מטרה. על כך השיב ר' יונתן בשאלה, האמנם כופין על בן לזון את אביו. תשובתו של ר' ינאי הייתה שאכן יש לכפות על הבן שיוזן את אביו. ה"כפתור ופרח" פרק מד בפסקה העוסקת בחובת הבנים לזון את אביהם מסיק: "מכאן לכולי עלמא שמי שאינו רוצה לזון אביו, סוכרין (=סוגרים) עליו בית הכנסת ומבזין אותו". ראה כן גם בתשובתו של הרשב"א שם.

בשאלה אם דברי הירושלמי אמורים דווקא בבן אמיד או גם בבן שאינו אמיד, אפשר לכאורה לדמות דבר זה לנאמר בכתובות מט לגבי חובת האב לזון את ילדיו. שם מתברר שבלא אמיד מבזין את האב ובאב אמיד כופין אותו לזונם. דומה שמה שכתבו התוספות והרא"ש שאם אין לאב ויש לבן כופין את הבן לזון וראייתם מדברי הירושלמי המובאים כאן, כוונתם שיש לבן היינו שהוא אמיד.

ב"בית יוסף" בשם הגהות מיימונית מבאר שאמיד היינו שיכול לשאת בנטל הוצאה זו. ועל כך הרי כתב הב"ח בשם הסמ"ג והסמ"ק שגם בלא אמיד חייב הבן לחזר על הפתחים לצורך מזונות אביו. ראה בהערות המהדיר של ה"כפתור ופרח". הרב שמואל ב. ורנר ז"ל אב"ד בביה"ד האזורי ת"א יפו בספר "משפטי שמואל" סי' ד ענף ז מעלה אפשרות להבין את דעת הראשונים כהרייף והרא"ש שכתבו: "דשקלין מיניה בתורת צדקה", אין כוונתם לשלול את קיומה של מצות כבוד אב"א בנסיבות אלו. כוונתם לומר כי הואיל ומדובר בכפית הבן למזונות אביו, הרי שדבר זה יתכן רק מתורת צדקה. שכן אע"פ שמצות כבוד הורים קיימת גם כשאין להורים לפרנס עצמם, אין לכפות על מצוה זו משום שהיא מצוה עשה שמתן שכרה בצדה.

15. מתורת צדקה אבל לא מכסף צדקה, שהרי אמר רב יהודה תבא מאירה למי שמאכיל את

שתי נקודות לעיון ניצבות בפנינו:

(א) דברי הירושלמי עסקו במיוחדות שבמצות כבוד הורים 'בין שיש לך בין שאין לך כבוד את אביך ואת אמך'. והנה מתברר שהרחבת היקף החיוב של המצוה, המובעת בביטוי זה מקורה בהלכות צדקה.

(ב) האם החובה לזון הורים מדין צדקה כפופה להלכות הצדקה המקובלים, ובאותו שיעור שאדם זן את העני הוא מחויב לזון את הוריו. או שמא על אף ששורשו של החיוב לזון את ההורים עולה מהלכות צדקה, הרי שהוא ניזון גם מהלכות כבוד אב ואם, ואין להשוות את מזונות ההורים העניים למזונותיהם של עניים אחרים המתפרנסים מן הצדקה.

ה"בית יוסף" ביורה דעה סימן רמ כתב שלדעה זו שהחיוב לזון הורים כשאין להם משלהם, יסודו בהלכות צדקה, פירוש הדבר: "אינו חייב לספק כל מזונות הצריכים לאביו, אלא כופין ליתן לו כפי מה שהוא חייב לצדקה לפי ממון שיש לו". כך מדייק ה"בית יוסף" גם מלשונם של הרמב"ם והטור שכתבו: "ואם אין ממון לאב ויש לבן, כופין אותו וזן אביו כמה שיכול". והכוונה לשיעור הרגיל שזנים עני שזכאי לקבל מן הצדקה.

לעומת ה"בית יוסף", מבואר בתשו' הרדב"ז חלק ב סימן תרסג שאף לדעה המקובלת אצל רוב הפוסקים שאין להבין את דברי הירושלמי 'אפילו את מסבב על הפתחים' כפשוטם, ביחוד לאחר שההלכה הנקוטה בידינו היא שכבוד אב משל אב, אין הכוונה שמתורת צדקה זנים את האב והאם ברמה שקבעה ההלכה ביחס לעניים בכלל. בלשונו של הרדב"ז:

"לאו דוקא כשאר עניים, אלא כפי הרווחתו ובתורת מי שעושה צדקה עם אביו שדרך העולם לפרנסו כדי הרווחתו".

הרדב"ז מסביר את ביטויים של הרמב"ם והטור זן אביו ואמו כפי מה שהוא יכול:

"אם מזונותיו בריווח, יזון את אביו בריווח, ואפילו שהוא בצמצום יזון את אביו כמוהו, וזה (ו)כלל בלשון, 'כפי מה שהוא יכול'".

כיצד יקיים בן להורים עניים שהוא בעל אשה וילדים ועליו לפרנס את

אביו מעשר עני. קידושין לב, ע"א, שלחן יו"ד סימן רמ סעיף ה. מכאן שאין לזון את אביו ואמו מכסף שהופרש לצדקה. הנימוק והטעם להלכה זו הם, הבזיון והזילות בהורים בנסיבות אלו שמאכילם מכספי צדקה. ראה דיון בשו"ת תשורת שי סימן ר"ע ובשו"ת "ציץ אליעזר" ח"י"ד סימן צב בשאלה אם הזילות היא רק כלפי עלמא שיודעים עובדה זו, או גם במקום שהבן מאכיל את הוריו מכספי מעשר כספים בינו לבין עצמו אמרינן כן שכן עצם הניתנה להורים כסף זה לזלזול תיחשב.

משפחתו, מצות כבוד הורים? מבהיר הרדב"ז:

"אם הבן יש לו אשה שחייב במוזנותיה והתורה דרכיה דרכי נועם, אלא יעשה מלאכתו ויתפרנסו כלם בשוה".

לאמור, אמנם עיקר החובה לפרנס הורים יסודה בהלכות צדקה, אך רישומה של מצות כבוד אב ואם אינו נעדר בממוש חובה זו באמצעות הרחבת סכום הממון הנדרש לספוק צרכי ההורים. את ההסבר לדבריו של הרדב"ז אפשר לראות בתשובתו של ה"חתם סופר" יורה דעה סימן רכט:

"מדין תורה כל שיש לו פרנסת יומו צריך ליתן המותר לעני, רק חייו קודמים. אבל כל שיש לו די פרנסת יומו, יתן שאר ממנו לעני הצריך. רק באושא התקינו שלא יבזבז אדם יותר מחומש, ובמקום כבוד אב לא תקנו והניחו על דין תורה, שאם אינו צריך להחזיר על הפתחים, כל שיש לו די חייו יתן הנשאר לאבותיו".

לאור האמור, עולים יפה דברי הירושלמי 'בין שיש לך בין שאין לך כבוד את אביך ואת אמך'. שהרי גם כשאין לו, ואין לאביו, עליו לסייע להוריו מעבר לחובת נתינת הצדקה לעניים שאינם הוריו¹⁶.

ז. אכיפת החובה לכבוד הורים

הלכה היא שבית דין כופין על קיום מצוות. כתובות (פו, ע"א); חולין (קלב, ע"ב) במצות עשה כגון שאומרים לו עשה סוכה ואינו עושה, לולב ואינו עושה מכין אותו. בדומה לזה בגמרא בכתובות שם, פריעת בעל חוב מצוה, ולכן כופין את הלוח עד שיפרע חובו למלוה¹⁷. יחד עם זאת מבואר בחולין (קי, ע"ב), כי על

16. למעשה אפשר להבין עקרון מעין זה מדברי "ערוך השלחן" י"ד סימן רמ אות כ, שכתב להסביר את לשונם של הרמב"ם והטור י"ז את אביו כפי מה שהוא יכולי היינו שיפרנסנו כפי מה שידו משגת. ואם ידו משגת להשלים לאביו כל מחסורו אמנם צריך לעשות כן. אכן לדברנו החיוב מכח 'בין שיש לך ובין שאין לך כבוד את אביך ואת אמך', מקיף יותר וכפי שנתבאר. בכך מוסבר השוני שבין דעת ה"בית יוסף" לבין דעת הי"א המובא בהגהת הרמ"א ביורה דעה סימן רמ סעיף ה. השי"ך סק"ז מסביר שלדעת הבי"א אם אין צריך הבן לחזר על הפתחים הוא חייב להשלים חסרונו של אביו אע"פ שישוד חיובו מתורת צדקה. לעומת זאת לדעת הרמ"א החיוב המוטל על הבן מכוח הלכות הצדקה מצמצם את שיעור החיוב כנגד מאותן הלכות.

17. באשר לשאלת הכפייה על קיום מצות עשה בידי מי היא נעשית, האם יש צורך בבית דין לביצוע כפייה זו, או שאין צורך בבית דין וגם היחיד רשאי לכופ את זולתו להביאו לקיום מצוה. "נתיבות המשפט" בסימן ג סובר כי הכפייה לקיום מצוות מסורה גם ליחיד, שכן היחיד מחויב להפריש חברו מאיסור. ראה גם את דבריו ב"חוות דעת" סימן קסא סק"ו.

מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין בית דין כופין. הדוגמה שם בסוגיה: לפני רב חסדא הובא אדם שלא כיבד את אביו ועמד רב חסדא להלקותו כדי להביאו לקיום מצות כבוד אב ואם, הזדמן למקום רב מרי בר דיקולי ולימדם את הברייתא שכל מצות עשה שמתן שכרה בצדה אין בית דין של מטה מוזהרין עליה.

מצות כבוד הורים היא מצות עשה שמתן שכרה בצדה, שהרי התורה אומרת "למען יאריכון ימיך", שמות (כ', יב), לאמור זה עונשו של מי שאינו מקיים את המצוה, שנמנעת ממנו ההטבה הגדולה של אריכות ימים, כדברי רש"י חולין (ק', ע"ב): "לכך פירש מתן שכרה לומר אם לא תקיימנה זכו עונשו שלא תטול שכר

לדעת הנהגות דין אחד למניעת עבירה ולכפייה לקיום מצוה, ואין צורך דווקא בבי"ד. הי"אור שמח" ממרים פ"ד ה"ג סובר כדעת הנהגות, שכן לדעתו בשום מקום מן המקומות שדובר על כפייה למצוות, לא הוזכר בית דין, מלבד בגט. "קצות החשן" במשובב נתיבות, דוחה את דברי הנהגות ומחלק בין להפריש מאיסור של לאו, דהיינו מניעת ביצוע עבירה שכאן גם היחיד רשאי להפעיל כוח כנגד העברין, לבין אכיפת קיום מצות עשה שהוא דבר המסור לבי"ד ורק בית דין הוא בעל הסמכות לכפות, כולל באמצעים פיזיים, את עשיית המצוה.

וראה ב"מנחת חינוך" מצוה ח אות י הסובר כדעת קצוה"ח שכוח הכפייה הפיזית לקיום מצות עשה מסור לבי"ד בלבד כפי שגם עולה מדברי הגמרא למשל בראש השנה ו, ע"א: "אזהרה לבית דין שיעשון (=יכפון)". כמו כן ה"מנחת חינוך" במצוה תקנח אות כ, צידד כדעת קצוה"ח. הבחנה חשובה מבחין המניח (מצוה ח אות י) בין אם סמכות הכפייה מסורה לבי"ד דווקא או שהיא נתונה גם ליחיד. כשמדובר בכפייה לקיום מצוה או למניעת עבירה ע"י בי"ד, פירוש הדבר שעל ביה"ד מוטלת חובת אכיפה. לעומת זאת ליחיד נתונה רשות למנוע את חברו מעבירה גם תוך הפעלת כוח.

יש להדגיש את ההבנה הבסיסית העולה בדיון זה, כי אין לראות בהכאה כדי לכפות על עשיית מצוה, או לחילופין מניעת עבירה, משום פעולת עונשין, אין הדבר כן כפי שמדגיש רש"י (מהדורא קמא) המובא ב"שיטה מקובצת" כתובות פו: "מכין אותו כדי לעשות". בדומה לזה ברש"י בגמרא בכתובות שם שכופין אותו, "קודם שעבר על העשה ויש בידו לקיים". כך גם עולה מהרמב"ם בספר המצוות סוף שורש יד, שהרי דין ענישה לאדם שעבר עבירה מוגדר כמלקות ארבעים.

נימה יוצאת דופן מצויה בדברי היראים סי' קסד הרואה בכפייה לקיום מצות עשה משמעות של קנס, ומסיבה זו יש לדעתו צורך דווקא בבי"ד סמוכים בא"י שהם הדנים דיני קנסות. גם רבנו יונה ב"שערי תשובה" שער ג אות יא מגדיר את הדין של המצוה לעשות סוכה או לולב ואינו עושה שמכים אותו במטרה לכפותו על קיום המצוה, "עונש בטול מצות עשה". באחרונים מצויים דיון ודעות חלוקות בדבר המקור עליו נשענות ההלכות האמורות. בשו"ת "חקרי לב" או"ח סוף סי' מה מבסס את דין הכפייה לקיום מצוות, בין מצוות עשה ובין מצוות לא תעשה, על חובת הערבות. כשאין אפשרות לכפות על קיום מצוות, קיימת מצות תוכחה בדברים כדי להשיב את לב החוטא ממעשהו.

הר"י פערלא בחידושו על ספר המצוות לרס"ג ח"ג פרשה נו הסביר, כי לדעת ראשונים מצות תוכחה נועדה להשיב את החוטא, לאחר החטא, מדרך החטא. הדברים ארוכים, והמבקש להרחיב בהם יעיין ב"שדי חמד" כרך ז מערכת הא אות ב, ד.

זכ". הסביר בעל ה"לבוש" יורה דעה סי' רמ סעיף ה: "כיון שגילתה התורה במצוה זו את שכרה בפירוש, הרי פעולתו לפניו ושכרו ועונשו איתו, דבכלל הן אתה שומע לאו ומה לנו לכופו עוד. הוא רשע בעונו ימות אם לא יקיים".

בפסקי המרדכי בבא בתרא אות תצ הביא בשם רבנו יוסף טוב עלם: "אין הדבר תלוי אלא בנדיבות הלב ומדברי הרצאה", לאמור אלו מצוות שעיקר עשייתן הוא ברצון ובהסכמה ללא כפייה. מכאן שאין בית דין כופין עליה¹⁸. הלשון הנקוט 'שאיין' ביידי מוזהרין עליה, יש בו כדי ללמדנו שאין ביידי נעשים על המנעותם מלדון בנסיבות אלו, אבל ודאי אם רצו רשאים הם לכופ על קיום מצוה זו, כפי שכתב בתשובות המיוחסות לרמב"ן סי' פח בשם הירושלמי.

ראה כן בתוספות בבא בתרא (ח, ע"א) ד"ה אכפייה בשם הריצב"א שהסביר את דברי רב מרי בר דיקולי לרב חסדא, שהובאו לעיל, במשמעות של: למה לכם לכופ את האדם שמסרב לכבד אביו הרי אין מצות כבוד אב כשאר מצוות שכופין על קיומן, שהרי זו מצוה שמתן שכרה בצדה ואינכם מוזהרים על קיומה. גם בפסקי המרדכי כתובות אות קנט, הסיק שכך יש להבין את דברי הירושלמי: 'הלואי הוון כל שמועתא ברירין לי כהדא שכופין את הבן לזון את אביו, היינו שביידי רשאים לעשות כן אך אינם מוכרחים. השי"ך בשלחן ערוך חו"מ סי' קז סק"א מסיק כן להלכה. למעשה כתב הי"בן איש חי" פרשת שופטים (שנה שניה) אות א:

"צריך להזהר מאד בכבוד אביו ואמו ומוראם. ואע"פ שאין ביידי כופין על מצוה זו משום דכל מצוה אשר מתן שכרה בצדה אין ביידי כופין עליה, מכל מקום אם רצו לכפות הרשות בידם"¹⁹.

18. דבריו של ה"חינוך" מצוה לג, מצות כבוד אב ואם: "אם יש כח בבית דין, כופין אותו... שבביטול עשה כופין בית דין", עוררו תמיהות אצל ה"מנחת חינוך" על אתר שהקשה בשם המשנה למלך בסוף ספרו "פרשת דרכים" ראה ב"שדה חמד" כרך ה מערכת המ"ס כלל קו.

19. דיון בשאלה זהה מצאנו ביחס למצות השבת עבט ללוה, שהרי זו מצוה שמתן שכרה בצדה ראה בתש"ו הרשב"א ח"א תשמה, שו"ת מהרי"ק שורש קמח, שו"ת מהרי"ם מינץ סי' לב, שו"ת "אדמת קודש" א חלק יו"ד סי' טו שהרחיב בביאור דברי הרמב"ן בתשובתו ובתש"ו רבי עקיבא איגר מהד' קמא סי' סח, שאם ביידי מצאו לנכון לכפות על המלוה להשיב את העבט, רשאים לעשות כן. ממצוה זו למדו רבים והכריעו להלכה שכך הדין גם כשמדובר במצות כבוד הורים.

הקושי הניצב לפנינו הוא שבפסיקתו של הרמ"א שבסי' רמ סעיף א ביידי סתם באומרו שאין ביידי כופין על מצות כבוד הורים. לעומת זאת בחו"מ סי' בחו"מ סי' צז סעיף טז הוסיף שאע"פ שאין כופין על מצוה שמתן שכרה בצדה, אם ביידי רוצים הרשות בידם. אמנם לדעת הסמ"ע בחו"מ סי' צז סקליו וסי' קז סק"ב הרמ"א דייק בהגותו ומבחין בין שתי המצוות, אך לעומתו סוברים רבים אחרים שאין הבדל ודברי הרמ"א במצות השבת עבט יפים גם להלכות כבוד אב ואם. סקירה על מצוות עשה שמתן שכרן בצדן, במאמרו של ישראל צבי גילת "האמנם מצות צדקה אין ביידי מצווה לאכופ על קיומה", סיני קיד, עמ' ריו רכט.

העובדה שיש לבית דין הרשאה הלכתית במישור העקרוני לאכוף על בן את חובותיו כלפי הוריו מכוח מצות כבוד הורים, ושבתנאים מסוימים, למשל כשההורים מתקשים לתפקד ולדאוג לצרכיהם הבסיסיים, וילדיהם מסוגלים לבוא לעזרתם, אזי בית הדין יכפה עליהם לממש את חובתם, מלמדת על קשר מחייב בין הבן המעניק לבין ההורים הנהנים. בנדונו מדובר בהורים שאין להם כדי לפרנס עצמם ונוזקו לעזרתו של בנם שמסר להם את שכרו. לדעות שהובאו לעיל, שגם הורים שאין להם משלהם וילדיהם מעניקים להם משלהם, הרי זה בכלל כבוד אב ואם.

כבר כתבנו שבית דין רשאים לפי הבנתם השיפוטית לאכוף על הילדים את קיום המצוה. אך לדעת רבים הסוברים שחייב בן לזון הורים כשאין להם משלהם יסודו מתורת צדקה, יש צורך לברר את בסיס החיוב ואת תוקפו כדי להכיר בזכותם של ההורים להסתייע בילדיהם לפרנסתם וממילא בזכותם לתבוע מהבטוח פיצוי על אבדן מקור פרנסה בנסיבות טרגיות כפי שארע במקרה דידן.

ח. כפייה לצדקה

בגמרא בבא בתרא (ח, ע"ב) מבואר שניתן לכפות על החייב לפרוע חובו לצדקה. הדוגמה המובאת שם, רבא כפה את רב נתן בר אמי ונטל ממנו ארבע מאות זוזים לצדקה. מצות צדקה היא מצוה שמתן שכרה בצדה: "כי בגלל הדבר הזה יברכך" ²⁰, (דברים ט"ו, י), ראה במרדכי בבא בתרא אות תצ. בחולין (קי, ע"ב) אומרת הגמרא שמצות עשה שמתן שכרה בצדה אין ביידי כופין עליה, והנה בניגוד לכלל האמור, רואים אנו שכופין על הצדקה. בעלי התוספות בסוגיה בבבא בתרא ובמקומות נוספים הציגו מספר דרכים לישב את הסתירה. לדעת ר"ת אין מדובר בכפייה פיזית, אלא כפייה בדברים, ולא על כפייה כזאת אמרה הגמרא שאין להשתמש בה לצורך קיום מצוות שמתן שכרן בצדן.

הסבר נוסף של ר"ת הוא, הכפייה שכפה רבא את רב נתן התבססה על קבלה שקיבלו על עצמם הקהל להסמיק את גבאי הצדקה לנקוט באמצעי כפייה נגד סרבני הצדקה. תוספות מביאים גם את דעת ר"י הסובר כי הכפייה לקיום מצות צדקה אינה נובעת ממצות העשה "פתח תפתח את ידך לו", אלא מטרתה למנוע את העבירה על הלאוים: "לא תאמץ את לבבך ולא תקפוצ את

20. ראה ב"מנחת חינוך" מצוה תעט סק"ג בספקות שהעלה אם מצות צדקה היא בכלל מצוות עשה שמתן שכרן בצדן, ולפרשנות שנתן לכתוב: "כי בגלל הדבר הזה יברכך".

ידך". יש בכך הבדל מהותי, ואין זו הבחנה לשונית גרידא. כפייה באמצעים פיזיים לקיום מצות עשה יסודה בדין ערבות, בעוד שהכפייה למנוע מאיסור לאו נשענת על לאפרושי מאיסורא. עצם אימוץ הלב וקפיצת היד בהמנעות ממתן צדקה, זו גופה של העבירה²¹.

כוונת ר"י בתוספות כי הכלל שבמצוה שמתן שכרה בצדה אין ב"ד מוזהרין עליה, לא נאמר אלא לעניין הכפייה, אבל ביחס לאפרושי מאיסורא שאינו מתבסס על דין כפייה, אין הכלל תקף. הסכמת הפוסקים בית יוסף, ש"ך והגר"א, בורה דעה סימן רמח סעיף א, כי דעה זו היא שנקבעה להלכה, כמבואר ברמב"ם הלכות מתנות עניים ז', י: "מי שאינו רוצה ליתן צדקה או שיתן מעט ממה שראוי לו, בית דין כופין אותו ... עד שיתן מה שאמדוהו ליתן". חובת מתן צדקה לעני שהוא קרובו והקדמתו לעניים אחרים, מבוארת אף היא ברמב"ם שם ז', יג: "עני שהוא קרובו קודם לכל אדם".

אביו ואמו הם קודמים לכל קרוב כפי שפוסק הרמ"א בהגהתו שלחן ערוך יו"ד רנא סעיף ג: "פרנסת עצמו קודמת לכל אדם ... ואח"כ יקדים פרנסת אביו ואמו אם הם עניים והם קודמים לפרנסת בניו, ואח"כ בניו והם קודמים לאחיו". ראה גם ב"אהבת חסד" לחפץ חיים פ"ו אות ד. ובשלחן ערוך שם סעיף ד: "כופין האב לזון בנו עני. ואפילו הוא גדול, כופין אותו יותר משאר עשירים שבעיר", ומוסיף הרמ"א: "וכן שאר קרובים". הקדימות במתן צדקה לקרובים כוללת מילוי כל צרכיהם לפני שאר עניים שאין להם אפילו אמצעי מחיה בסיסיים.

תשובת "חתם סופר" יו"ד סי' רלג. "עמק שאלה" יו"ד סי' סט. ראה בשו"ת "מנחת יצחק" ח"ה סי' לד אות יב, "דרך אמונה" על הרמב"ם מתנות עניים פ"ז סק"ב. "החתם סופר" בתשובתו מסביר שמלבד הקדימות שיש לקרובים על פני עניים אחרים, יש להם עדיפות בכך שזכות הקדימות שלהם מקיפה את כל צרכיהם. מה שאין כן בקדימות האחרות למשל, עניי עירו הקודמים לעניי עיר אחרת: "היינו אם שניהם צריכים למזון או לכסות, אבל אם אם עניי עיר יש להם כדי חיותם אלא שאין להם הרווחה כלל, לזה עניי עיר אחרת קודמים לעניי עירך".

כאן המקום להזכיר את חידושו של בעל ההפלאה בקונטרס האחרון כתובות סי' עא סק"ב, הקובע שכל דיני הקדימות בצדקה לעניים מחייבים רק את הבא לקיים את המוטל עליו מרצונו. אולם כשעוסקים אנו במתן צדקה באמצעי

21. ראה בשיעורי רבי שמואל על בבא בתרא שהציג חידוש זה, שבצדקה שייך לאפרושי מאיסורא בגלל הלאוין האמורים, בשם ה"חיות דעת". החו"ד סותר עצמו למה שכתב בספרו "נתיבות המשפט", שאין הבדל בין כפייה לקיום עשה לבין כפייה להמנע מלעבור על לא תעשה. עיין בהערה לעיל.

כפייה, אין דיני קדימויות כלל. ההסבר לכך נעוץ בבסיס ההלכה שכופין על הצדקה אפי' שזו מצוה שמתן שכרה בצדה, לדעה שנתקבלה להלכה, שהכפייה היא בגלל הלאוין הנלוים לחובת הצדקה. לפי הבנתו של ההפלאה הכפייה היא שלא יעבור על הלאוין, כפי שהוא עצמו הסביר בביאורו לדברי תוספות כתובות (מט, ע"ב), לכן אין להזדקק לדיני הצדקה שאינם נגזרים מן הלאוין שבמצוה. את דעתו המחודשת של בעל ההפלאה אפשר להבין בהקדם קטע משיעורי רבי שמואל על מסכת בבא בתרא:

"הנך לאוי דלא תאמץ ולא תקפוצ, אין הבאור בזה דהתורה הזהירה שלא להמנע מן הצדקה בלשון לאו, אלא הגדר הוא דאימץ הלב וקפיצת היד הם הם גופי עבירה"²².

משמעות הדברים שאין הלאוין המתלווים למצות צדקה אמורים רק לשוות תוספת חשיבות למצוה בלבד ע"י צרוף איסורים, אלא שחיזוק תקפה של המצוה מושג באמצעות תוספת איסורי לאו העומדים בפני עצמם ואשר גדריהם שונים. הכפייה האמורה במצות הצדקה היא כפייה על הלאו, כלשונו של המאירי בסוגיה כתובות (מט, ע"ב):

"לא אמרו כל מצוה שמתן שכרה בצדה וכו' אלא במצות עשה. אבל זו מצות לא תעשה היא דכתיב לא תקפוצ את ירך ולא תאמץ"²³.

אשר על כן אין דיני קדימויות קרובים כשכופין על צדקה. בניגוד לשיטה זו יצוין כי שגרת ההבנה מתייחסת ללאוין: 'לא תאמץ' ו'לא תקפוצ', כמחזקים את העשה של הצדקה ומהווים חלק ממנו, והכפייה האמורה בצדקה מתייחסת ²² במהות האיסור שבלאוין האמורים האריך הרב שמואל ב. ורנר ז"ל בסימן ד ענף ו שבספרו "משפטי שמואל". דברי רב האי גאון שהובאו בבעל המאור בבא קמא שכפייה לצדקה בדוגמה שהובאה, שרבא כפה לרב נתן בר אמי ונפיק מיניה ארבע מאות זוז לצדקה, זו כפייה עד שיאמר נותן הצדקה ירוצה אני. בדומה להלכה האמורה לעניין קרבן עולה שכופין את החייב עד שיביע את רצונו לעשות כפי שהוא מחויב, כך גם במצות הצדקה. הסיבה לכך היא שרק בהסכמה וברצון לקיום המצוה הוא ניצול מהאיסור המקופל בלאוין 'לא תקפוצ' 'לא תאמץ', כפי שמוכיח מדברי רבנו יונה ב"שערי תשובה". בכך הוא קושר גם את ההסבר בדינו של רב האי גאון שאין יורדים לנכסים בכפייה על הצדקה. הרי הכפייה נועדה להציל את החייב מן האיסורים, וכשיורדים לנכסיו בעל כורחו, עדין באיסור הוא עומד, ולא הועילה הירידה לנכסיו להפרישו מן העבירה.

²³ לפירוש זה צריך לומר שדברי הגמרא כתובות פו, ע"א: "תנינא במה דברים אמורים במצות לא תעשה, אבל במצות עשה כגון שאומרים לו עשה סוכה ואינו עושה לולב ואינו עושה מכין אותו עד שתצא נפשו". הכוונה שיש הבדל בין מצוות עשה למצוות לא תעשה רק לגבי הענישה שלאחר העבירה או לאחר ביטול המצוה, אבל לגבי הכפייה שלפניהם אין שוני ביניהם. כך מבואר בחידושי הר"ן חולין קלב, ע"ב. וראה בשו"ת "עמודי אש" סימן א אות טו.

לקיום העשה המחוזק. כך נראה מפסקי המרדכי בבא בתרא סי' תצ, שהביא את הנימוק של הגמרא שכופין על מצות צדקה אע"פ שמתן שכרה בצדה: "משום דכתיב באותה מצוה לא תאמץ". וכן משמע מדברי הב"ח יו"ד רמח ומן הפרישה שם סק"ב, ולכן אין לדבר על ביטול דיני הקדימויות שבצדקה גם כשכופין על קיומה של המצוה.

ט. המשמעות של ירידה לנכסים כשכופין על מצות צדקה

לעיל נתבאר שכופין על קיום מצות צדקה. השאלה היא אם כפייה זו גם כוללת ירידה לנכסי החייב וגביית חובו לצדקה בעל כורחו. הר"ן כתובות (דף יח, ע"א מדפי הרי"ף) מציג את דעת רב האי גאון, מובא גם בבעל המאור בבא קמא לו, והרשב"א שאין הכפייה כוללת ירידה לנכסים. לעומתם דעת הרי"ף בכתובות שם והרמב"ם מתנות עניים פ"ז ה"י, סוברים שהכפייה כוללת ירידה לנכסים לגבות מהם לצורך הצדקה.

לשונו של הרמב"ם: "מי שאינו רוצה ליתן לצדקה... בית דין כופין אותו... ויורדין לנכסיו בפניו ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן". הירידה לנכסים לדעת ה"כסף משנה" הלכות נחלות פ"א, הי"א נעוצה בקביעה, "כי ממנו של אדם משועבד לעשות ממנו צדקה". "קצות החשן" סי' רצ סק"ג הבין בדעתו כי נכסים משועבדים לצדקה כמו לשאר חובות.

אך הבנה זו יוצרת קשיים שאין כאן המקום לפרטם. דבריו של ה"מחנה אפרים" מלווה ולוה סי' א קובעים כי הירידה לנכסים לשם מצות פריעת בעל חוב אינה מבוססת על דין שעבודא דאורייתא, שמשמעותו שהנכסים משועבדים לצורך קיום מצוה, וחוב המצוה מטיל דיני שעבוד על הנכסים כדי לממש את המצוה, אלא גם אם נאמר שאין שעבוד על הנכסים לצורך קיום מצות פריעת בעל חוב, מסביר הרמב"ן שדין הכפייה אינו מצטמצם בכפייה פיזית של החייב כדי שישלם חובו, אלא גם כולל כפייה ע"י נטילה מנכסיו לצורך קיום המצוה, "עד שאתה כופהו בגופו כפהו בנכסיו". ראה חידושי הרמב"ן בבא בתרא (קעד, ע"ב), ו"קצות החשן" סי' לט סק"א שהסביר דבריו²⁴.

24. סתירה בדברי הר"ן מהווים את מוקד הדיון באפשרות הכפייה לקיום מצוה באמצעות ירידה לנכסים גם כשאין שעבוד מן התורה. בנושא דיונו בפריעת בעל חוב וכן בצדקה, מצד הר"ן בדעת הסוברים שיורדים לנכסים במסגרת הכפייה לקיום המצוה, כשם שכופין אותו בגופו כופין אותו בממנו. לעומת זאת לגבי ריבית קצוצה היוצאת בדיינים, היינו שבי"ד מחייבים את המלוה בריבית להשיב את כסף הריבית לנותן, מובא ב"נימוקי יוסף" בשם הר"ן שאין בי"ד יורדים לנכסיו של המלוה משום שאין עליהם שעבוד נכסים.

ב"שערי ישר" שער ה פרק ב הסביר:

"כיון שיש למלוה זכות בגוף המתחייב על הסכום הזה יכול ליטול מנכסיו בלי דעתו, אף דאין לו בנכסים שום זכות בעולם, אבל כיון דיש לו זכות על בעל הנכסים, ליכא שום עכוב מצד הנכסים עצמם. מה שאי אפשר לזכות בנכסי אחרים, הוא רק משום כח ושליטת בעליהם, ומשום הכי אם יש לו קנין בגוף האדם שיזכה ממנו או שיתן לו כך וכך, יכול לזכות ממון זה מנכסיו בלי דעתו".

נמצאנו למדים כי במצוה הנובעת מחוב ממון ניתן ליטול מנכסי החייב מדין שעבוד הגוף המוטל עליו גם ללא דין שעבוד נכסים. שעבוד נכסים מקנה למלוה זכות לגבות מיורשים ומלקוחות שלהם אין חיוב עצמי לפרעון החוב, שהרי הם לא לו. רק מכוח השעבוד המוטל על הנכסים אפשר לגבות מן הנכסים המצויים ברשותם. אבל מן הלואה עצמו שעליו מוטלת חובה לקיום המצוה הממונית ניתן לרדת לנכסים ולגבות מהם לצורך קיום המצוה, שכן קיימת למלוה זכות לתביעת ממון. זאת אנו למדים ממהלך הגמרא כתובות (פו, ע"א).

בתשובה לשאלת הגמרא שלמ"ד שעבודא לאו דאורייתא כיצד נגבה את חובו של הלואה למלוה בשעה שהלואה מסר לפרוע את חובו, התשובה לכך היא, במצות עשה המוטלת על גופו של אדם כופין אותו עד שתצא נפשו, וכפייה זו לימדונו רבותינו כי במצוות של ממון נכללת בה גם ירידה לנכסים לצורך גביה לקיום המצוה. נמצאנו למדים שגם בצדקה שהשוו אותה הרי"ף, הרמב"ם והרי"ן לפריעת בעל חוב, הרי שזו מצוה ממונית שיש שעבוד הגוף לקיימה, ויש זכות תביעת ממון לצדקה. אשר על כן יורדים בי"ד לנכסים לגבות מהם²⁵.

בתחילת מאמרנו הובאו דברי הירושלמי שכינה את מצות כבוד הורים: "דבר שהוא כפריעת חוב". אמנם כבר הובהר לעיל שאין הכוונה באמירה זו לנמק את טעמה של המצוה. ואולם יתכן ויש בה כדי להגדיר את תוקף החיוב, היינו מצוה המוטלת על גופו של אדם, וכשיש לה משמעויות ממוניות, כופין אותו בדומה לכפית בעל חוב לתשלום חובו. אכן הדעה הרווחת בפוסקים רואה בחובה לסייע

השאלה היא מדוע גם כאן לא נאמר כמו בצדקה, כמו שכופין אותו בגופו כופין אותו בממונו. ראה "קצות החשן" סי' לט סק"א. הרבה נכתב ונאמר בתירוץ לשאלה זו. ראה למשל "קצות החשן" סי' רצ סק"ג, שו"ת "שואל ומשיב" מהדורה בתרא ח"ב סי' יז, שו"ת "אבני נזר" יו"ד סי' קסז וב"שערי ישר" שער ה פ"ב.

25. הצגת דעת ה"שערי ישר" עפ"י ההסבר בשיעורי רבי שמואל בבא בתרא דף ח. ראה גם במאמר, "יבענין כפייה בצדקה" של הרב שמחה קפלן ז"ל רבה של העיר צפת, שהופיע בקובץ 'מזכרת ירושלים תשכ"ב, ולאחרונה חזר והודפס בספר "מתורתו של שמחה". יענין שם שמוסיף בהבהרת הנושא על פרטיו.

להורים במצוקתם כחלק מהלכות צדקה, אבל מסתבר לומר כי מכלל מצות כבוד אב ואם לא יצא²⁶.

לעיקרו של הדיון יש להוסיף. כבוד הורים כשאין להם משלהם לפרנס את עצמם, גם אם החיוב לזונם ולכלכלם יסודו מדין צדקה, הרי הם קרובים וראשונים במעלה במצוה זו. הדעה הרווחת היא שיש כפייה לצדקה גם ע"י ירידה לנכסים לצורך קיום מצות צדקה זו של הקדמת הקרוב²⁷. לכן סביר הדבר שהורים נחשבים בעלי זכות תביעה מבנם שחייב לפרנסם.

י. תפיסת הנהנה מן החייב לצדקה

ה"מחנה אפרים" הלכות זכיה ומתנה ס"י ח מסתפק:

"לענין צדקה דקיימא לן דאם אינו רוצה ליתן כופין אותו וגם כן יורדים לנכסיו, משום דנכסיו משועבדין לתת צדקה, איכא למיבעי דאם בא עני ותפס מזה שאינו רוצה ליתן אי זכה בהם. היכא דבעל הבית רוצה ליתן לעני אחר, יראה דלא זכה העני במה שתפס. אבל היכא דאינו רוצה ליתן לשום עני, איכא למימר דמהני תפיסת העני. והוא הדין נמי אם זה העני שתפס הוא קרובו, שהוא קודם לכל אדם ולא יכיל לומר, לעני אחר אני רוצה ליתן".

בדומה לזה הסתפק ה"מחנה אפרים" גם בהלכות צדקה ס"י א ותלה שאלה זו במחלוקתם של ראשונים. לדעת הרשב"א בתשו' ח"ג ס"י רצב, העני זוכה במה שתפס. לעומת זאת, מדברי רבנו ירוחם ב"מישרים נתיב" כג ח"ה, נראה לבעל ה"מחנה אפרים", כי אע"פ שקרוב קודם לאחרים בזכות לקבל צדקה, אין בדין הקדימה כדי להקנות לו זכות תפיסה משום שאין כופין על כך. על עצם ההוכחה מדברי רבנו ירוחם ניתן לערער. יתכן לומר כי עצם החוב המוטל על החייב בצדקה לזון את קרובו מאפשר לעני לתפוס לפרנסתו, אע"פ שאין כופין על כך. לשנתבונן בדבר תעלנה מספר נקודות הנגזרות מהדיון שבפרקים הקודמים.

א) על מה נשענת זכות התפיסה של העני הקרוב. אם על הדין שכופין על הצדקה (רי"ף, רמב"ם ורי"ן), הרי דין זה מסור לבית דין דווקא שכן כפייה על

26. כל עשיית רצון הורים בדבר שיש להם תועלת ממנו, הרי היא בכלל קיום מצות כבוד אב ואם. ראה בביאור הגר"א שלחן ערוך יו"ד רמ סקל"ו שהסיק כן מדברי הרשב"א. דנו בדברי הגר"א, "ברכת שמואל" יבמות ס"י ג אות ב ו"חזון איש" יו"ד ס"י קמט אות ח.
27. דוגמה לכך ה"בית שמואל" אבן העזר ס"י עא סק"ד בשם תשובת רש"ד ס"י קפא שכופין לסיוע לנדוניה לקרוביו. תשובת מהר"ם מינץ ס"י סה שכופין לצורך פרנסת קרוב. ראה ב"דעת תורה" למהרש"ם יורה דעה ס"י רנא.

המצוות, עד שאתה כופהו בגופו כפהו בממונו (רמב"ן, ר"ן, "שערי ישר"), אינה מסורה ליחיד, שהרי גם כשאין חוב ממוני לצדקה אלא מכוח כפייה על המצוות הדברים אמורים. לכן אין לדבר כלל על זכות כלשהי העומדת לעני הקרוב.

ב) אכן אם נאמר שבצדקה יש דין של לאפרושי מאיסורא, בגלל הלאוין המצורפים למצוות הצדקה ("קצות החשן" ו"נתיבות המשפט"), הסברה נותנת שהעני הקרוב רשאי לנקוט באמצעי של תפיסה להפריש את קרובו החייב בצדקה מן האיסור. העובדה שהתופס זוכה בתפיסתו אין בה כדי לפגום, שהרי זו תפיסה ראויה ובהגעת ממון הצדקה לקרוב העני, פג איסורו של קרובו.

ג) ברור הדבר שאם כדברי האומרים שממונו של אדם משועבד לעשות צדקה ויש שעבוד נכסים לצדקה ("כסף משנה" ו"קצות החשן"), הרי שזכותו של העני הקרוב מתעצמת, ותפיסתו מקרובו תועיל.

העולה מן המקובץ

- 1) חשיבות מרובה, מן המעלה הראשונה, למצות כבוד הורים. (קטע א)
- 2) לדעת רבים מצות כבוד הורים שייכת גם למסגרת של מצוות שבין אדם לחברו. (קטע ב)
- 3) מספר מאפיינים למצוות שבין אדם לחברו. העיקרון שמבחן התוצאה הוא הקובע, חשוב במיוחד וכוונת עושה המצוה היא שולית. (קטע ג)
- 4) יש המוצאים סימוכין מסוגיה בכתובות שיש להורים זכות לתבוע מילדיהם שיכבדום. (קטע ד)
- 5) חובה רחבת היקף, מוטלת על ילדים לדאוג ולטרוח לרווחתם של הוריהם, לזונם לפרנסם ולהשלים מחסורם. (קטעים ה, ו)
- 6) החובה לזון ולפרנס הורים עניים, יכולה שתשען על מצות כבוד אב ואם, אך מקורה איתן בהלכות צדקה. (קטעים ז, ח)
- 7) הסיוע להורים בעוניים מתורת צדקה, אינה מצטמצמת רק לחובת נתינת הצדקה האמורה אצל עניים שאינם הוריו. (קטע ו)
- 8) אביו ואמו קודמים לכל עני קרוב כרחוק בזכותם לקבל צדקה מילדם, לכל צרכיהם. (קטע ח)
- 9) אע"פ שמצות כבוד הורים ומצות צדקה, הן מצוות עשה שמתן שכון בצדן, בית דין רשאי לאכוף את קיומן כולל ירידה לנכסיהם, עפ"י שיקול דעתו בנסיבות הענין. (קטעים ז, ח, ט)
- 10) בנסיבות מסוימות תיתכן תפיסה של העני מממונו של החייב לצדקה. (קטע י)

לסיכום: דומה שתביעת הורים מחברת הביטוח, פיצויים על אבדן מקור פרנסה, לאחר שבנם שנדרס למות נהג בחייו לפרנסם, יש לה על מה שתסמוך.